

Кристијан Обшуст

Архив Војводине, Нови Сад
Центар за истраживање колективних идентитета и политичке митологије,
Нови Сад
kristijan.o@arhivvojvodine.org.rs

Прилог проучавању званичне културе сећања Новог Сада у контексту истраживања антропологије града

У овом раду се анализирају поједине карактеристике идентитета Новог Сада као специфичне мултиконфесионалне и мултинационалне средине, у контексту комеморације и декомеморације, односно рефлексивна званичне културе сећања у јавном простору. Стварање идентитета града, то јест различите праксе и тенденције изградње официјалне меморије Новог Сада, посматране су из хронолошке визууре, од средине деветнаестог века до периода распада СФРЈ, као специфичан (мета)текст. Промене одономастике и других елемената културе сећања у јавним просторима, посебно у историјском језгру града, истовремено указују на специфичности Новог Сада као особене динамичне урбане целине, али и на могућности примене урбане антропологије за истраживање читавог низа тема.

Кључне речи: Нови Сад, идентитети, култура сећања, антропологија града, урбана антропологија, одономастика

A Contribution to Researching the Official Remembrance Culture of Novi Sad in the Sense of Researching the Anthropology of the City

This paper analyzes certain characteristics of the identity of Novi Sad as a specific multiconfessional and multinational environment in the context of commemoration and decommemoration, as a reflection of official culture of remembrance as articulated in public space. The creation of the identity of the city, different practices and tendencies in creating the official memory of Novi Sad, are viewed diachronically, from the mid-19th century to the dissolution of SFRY, as a form of (meta)text. Changes in toponyms and other elements of remembrance culture in public spaces, especially in the historic part of the city, simultaneously point to the specificity of Novi Sad as a dynamic urban environment and to the possibilities of applying urban anthropology to research on a slew of different topics.

Key words: Novi Sad, identity, culture, memory, anthropology of the city, urban anthropology, toponymics

Град Нови Сад, посматран кроз хронолошку призму, прошао је динамичан период развоја. Почети модерног насеља, из којег је израстао данашњи градски центар, формиран су на обали Дунава насупрот Петроварадину. Насеље које је почело да се формира крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века постепено, током деценија, од коморско-милитарне постаје израста у градски центар. Од свог настанка, Нови Сад се развијао истовремено са изградњом Петроварадинске тврђаве. Међутим, све до добијања статуса „слободног краљевског града“ 1748. године, он није имао одлике урбаног центра. У односу на Нови Сад, подграђе (*suburbium*) фортификације Петроварадин, имало је далеко наглашенији значај и садржало је видљивије облике урбанититета током прве половине осамнаестог века.

Добијање статуса слободног краљевског града довело је до постепеног прилива новог становништва у Нови Сад, као и до привредног развоја насеља, те, последично, и до стварања контура будућег урбаног центра. О демографском расту становништва сведочи чињеница да је око 1820. године Нови Сад имао близу 20000 становника, при чему су две трећине били српске етничке припадности (Miroslavjević 1998). Од средине деветнаестог века уједно је могуће пратити постепено обликовање градског језгра, као и прве одониме у Новом Саду. Управо анализа одонима и настајања првих официјелних градских монумента, омогућава сагледавање обликовања идентитета Новог Сада као мањег градског центра на југу Хабзбуршке монархије, у складу са низом друштвених констелација у датом временском и просторном контексту.

Свакако, током времена, у зависности од политичког ентитета у чијем се саставу налазио, Нови Сад је пролазио кроз различите облике прекомпоновања, како градског пејзажа, тако и официјелне културе сећања, односно – шире посматрано – различитог дијапазона репрезентација градских идентитета. Стога је потребно најпре разграничити одређене периоде у прошлости Новог Сада, који су, у зависности од политичких и друштвених фактора, обликовали и различите аспекте идентитета, а са тим у вези, и званичне културе сећања на простору града. У контексту анализе званичне културе сећања и идентитетских стратегија на простору Новог Сада, први временски период обухватао би доба од оснивања града до 1918. године, односно од настанка коморско-милитарне постаје до распада Аустроугарске монархије 1918. године.¹ Другу фазу представља период од 1918. до 1941. године, односно период када је Нови Сад био значајно политичко и урбано средиште у оквиру Краљевине СХС, тј. Краљевине Југославије. Њеном капитулацијом у априлу 1941. године, почиње трећа фаза, која се поклапа са периодом окупације и која је окончана ослобођењем Новог Сада и

¹ Иако се Нови Сад, заједно са Петроварадином, формирао од краја осамнаестог века, први видљиви обриси културе сећања, односно манифестација градских идентитета у оквиру прве фазе, могу се уочити тек од средине деветнаестог века. Према томе, у контексту ове анализе, почетак прве фазе званичне културе сећања и идентитетских рефлексија на простору града могуће је оквирно датирати у 1850. годину.

Петроварадина, 23. октобра 1944. године. Период постојања ФНРЈ и СФРЈ представља четврту фазу, која је трајала од тренутка ослобођења, односно од стварања социјалистичке Југославије, до њеног распада 1991/1992. године. (в. Obšust 2017).² Свака од наведених хронолошких секвенци садржи интерну динамику. Имајући у виду да је развој сваког друштва и културе начелно континуиран, предложена периодизацију свакако треба разумети искључиво као радни оквир ове анализе, а не као строгу категоризацију са јасно омеђеним временским целинама.

Нови Сад се као градски центар формирао и развијао током деветнаестог и двадесетог века. Његов иницијални демографски раст кореспондирао је са развојем капиталистичких тенденција и односа својствених оновременим друштвеним односима на простору Европе. Већ од првих деценија двадесетог века, Нови Сад, као мањи градски центар на југу Хабзбуршке монархије, попримио је особити мултиетнички и мултиконфесионални карактер, који је, уз одређене промене, задржао до данас. У овом периоду су настале и историјске четврти града, чији су архитектонски елементи, а особито обриси некадашњих урбаних целина, опстали до данас. Као средиште Дунавске бановине, у међуратном периоду, Нови Сад је додатно добио на значају, посебно као мањи административни центар, што се, свакако, одразило и на развој града као целине. Овај период је обележила специфична модернизација појединих градских квартова, праћена значајним архитектонским и урбанистичким преуређењима. Свакако, најјачи замах урбанизације десио се у деценијама након Другог светског рата, тј. у периоду социјалистичке Југославије, када због изражене индустријализације долази до прилива великог броја становника из сеоских средина. У овом периоду уједно долази и до формирања карактеристичних просторних структура града, које су, уз одређене трансформације у последње три деценије, барем базично опстале до данас. Изузетан темпо урбанизације након Другог светског рата, који се вишеслојно рефлектовао на многе сфере живота у Новом Саду, као и на градску целину, уједно је допринео занимљивој симбиози „модерних“ и „руралних“ елемената, односно формирању Новог Сада као особене агломерације коју одликује специфична субурбанизација. Оваква тенденција, у нешто измењеној форми, настављена је и у постсоцијалистичком периоду и у значајној мери је утицала и утиче на различите идентитете Новог Сада у савремено доба.

Кроз читаву своју прошлост, Нови Сад је, у зависности од особености конкретног периода, развијао специфичне форме урбане структуре и „ритуалних пракси“ у јавном градском простору. У складу са тим, мењале су се идентитетске имагинације и њихове урбане репрезентације. Интензитет тих промена је варирао. Базична мултинационална и мултиконфесионална структура, различите рефлексije локалних, регионалних и националних идентитета, те, последично, стварање различитих форми материјалног и

² Поред наведених, у контексту културе сећања на простору града, постоји и пета фаза – од распада СФРЈ до данас, која у овом тексту неће бити разматрана.

нематеријалног наслеђа утицале су на то да се Нови Сад формира као комплексна и динамична урбана целина, са разноврсним елементима званичне културе сећања у јавном простору.³ Стога, у методолошком смислу, истраживање Новог Сада изискује комплексне и мултидисциплинарне приступе, јер је неопходно обухватити све сегменте његовог развоја, уз сагледавање хронолошког и друштвеног контекста (в. Ličina Ramić 2018).

Званична култура сећања и одономастика Новог Сада у контексту „антропологије града“

С обзиром на то да одоними или ходоними, у исти мах представљају оријентире у градском простору и симболе који у значајној мери творе идентитет града (Radović 2013, 15), промене градског називља указују на промене идентитета Новог Сада, те његове колективне меморије, односно званичне културе сећања. Стога и одонимија Новог Сада представља специфичну врсту текста. Ово разумевање се заснива на теоријским радовима Моаза Азарјаха и његовој концепцији „града као текста“ (*city-text*), која градски простор види као систем знакова који стварају идентитет и званичну историју, односно град разуме као семиосферу – подручје у коме се одвија семиоза, тј. процеси стварања значења и смисла (в. Azaryahu 1990). Како истиче Азарјах, одоними и имена јавних простора заправо представљају репрезентацију прошлости и вредносног система једног друштва, док објекти, места и споменици, односно различите симболичке репрезентације, архитектонски стилови и урбана иконографија, град претварају у форму историјских сећања, као и културног и политичког имагинарија (Azaryahu 1992). Идеолошки обликован простор, својом комуникационом моћи и дискурзивним потенцијалом, постаје активни учесник у стварању и перцепцији друштвене стварности, трансформишући историју у „природни поредак ствари“, истовремено скривајући њен индуковани и вештачки карактер (Azaryahu 1997, 481). Полазећи са предходно наведених становишта, одономастику и архитектуру Новог Сада, анализирам као специфичну врсту (идеолошког) (мета)текста.

³ У контексту истраживања ове тематике, 2014. године је покренута посебна интернет платформа под називом „Култура сећања Новог Сада“ (www.kulturasecanja.com). У оквиру ове платформе, која садржи интерну базу података и интерактивну мапу локација, до сада су мапиране најзначајније локације у вези са официјелном меморијом града. Уједно, методом неструктурисаног интервјуисања и посматрања са учествовањем, обављени су разговори са неколико десетина испитаника различите старости, пола и социјалног статуса, чиме је оформљена посебна категорија у оквиру базе, под називом „Места сећања на период социјализма“. Уједно, у оквиру библиотеке на сајту, публиковани су научно-популарни чланци који се односе на различите аспекте урбаних идентитета града и културе сећања у њему, попут радова о појединим локацијама, значају историјских гробаља за градску меморију итд. Поменути сајт обухвата и друге садржаје, те представља основну базу података за даља проучавања из домена антропологије града и антропологије у граду, као и за разна интердисциплинарна истраживања.

Колективна сећања, као и сећања генерално, морају бити повезана са конкретним или симболичним локацијама, на којима је подигнуто одређено спомен-обележје као ознака одређеног историјског догађаја, да би се створило конкретно место сећања у оквиру јавног простора (Obšust 2017б). На нераскидиву везу између сећања и места, темељно је указао и француски историчар Пјер Нора (в. Nora 1989; 2006). Елементи политичког (ре)конструисања прошлости и садашњости највидљивији су у одређеним јавним просторима у нуклеусу Новог Сада – у централним градским улицама и на трговима, а посебно утичу на одонимију и споменичку скулптуру, али и на различита архитектонска решења и иконографију. Нови Сад је, као и сваки други град, „одувек служио за опросторовање одређене политичке идеологије, воље или једноставно моћи“ (в. Bobić 2003; такође Bogdanović 2019, 12). Односно, како је то истакао Радовић, на трагу Луиса Мамфорда, град истовремено представља географски склоп, економску организацију, институционални процес, место друштвене акције и естетски симбол колективног заједништва (Radović 2017, 32).

Први период: званична култура сећања на простору града у Хабзбуршкој монархији

Након добијања статуса слободног краљевског града, позитиван миграциони салдо Новог Сада се постепено повећавао, што се консеквентно одразило на демографску слику Новог Сада, али и на град као целину. Растом града, развијали су се и први обриси званичне културе сећања, коју је пропагирао политички естаблишменат Царевине. Без обзира на то што је, за потребе ове анализе, као почетак прве фазе одређено оснивање града, прве видљиве манифестације културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина уочљиве су тек од средине деветнаестог века, будући да пре тога култура сећања у данашњем облику просторних репрезентација није ни постојала, посебно не у тада још релативно малој варошици, какав је био Нови Сад или, у том периоду далеко значајнији, Петроварадин, који се развијао као војно насеље у подножју комплекса Петроварадинске тврђаве у изградњи (Obšust 2017). Тај најранији период меморије града, односно почетак специфичног идеолошког односа према прошлости, који је пропагирала оновремена власт, најбоље се манифестује у градској одонимији – именима улица и јавних простора у граду. Судећи према првом плану Новог Сада из 1745. године, уписано је девет одонима, од чега су два исписана на српском језику, шест на немачком и један на мађарском. Свакако, на овом плану нису уписани сви одоними тада постојећих улица које су чиниле нуклеус каснијег историјског центра Новог Сада.⁴ Средином деветнаестог века, тј. 1850. године, формирана је прва градска комисија за надзор градње улица и објеката на простору града (Puškar 2008). Формирање комисије по узору на

⁴ На овом плану се, између осталих, помиње улица „Златне греде“, која постоји и данас. Иначе, према називима улица може се одредити доминантна етничка структура становника који су у њима живели (в. Puškar 2008).

водеће градске центре у Хабзбуршкој монархији, уједно је означило почетак именовања улица и јавних простора са видљивом идеолошком поруком. Нови градски трг, архитектонски пројектован средином деветнаестог века, најбоље репрезентује иновације у планском обликовању јавног простора града. Обликовање и именовање новог градског трга, формираног након рушења старе градске већнице, који је добио назив по Францу Јозефу I, тада најистакнутијој политичкој личности у Хабзбуршкој монархији, заправо представља почетак планског коришћења јавног простора Новог Сада за симболичко представљање државне идеологије. Одлуку о именовању централне градске јавне површине, која је добила назив *Франц Јозеф плац*, донео је оновремени велики жупан Новог Сада (Puškar 2008). Ипак, уз овај изузетак, градске улице у том периоду и даље су носиле називе који нису садржали никаква политичка или идеолошка, тј. комеморативна обележја (Obšust 2014; 2017). Поједини иконографски елементи званичне идеологије и комеморације на простору Хабзбуршке монархије јавили су се на данас непостојећем монументалном Стубу светог Тројства, који се од 1781. године налазио на Главном градском тргу у Новом Саду, испред Цркве имена Маријиног.⁵ На Стубу св. Тројства, који је био постављен на најзначајнијем јавном простору у граду, били су обједињени профани и сакрални елементи. Поменути стуб је представљао особени споменик, који је, изузев примарног сакралног карактера, садржао и наглашене елементе политичких, односно идеолошких репрезентација – значајне личности из историјске прошлости Монархије у склопу композиције са религијским мотивима (Obšust 2017). Након што је Трг, на којем је предходно постављен овај стуб, проширен крајем деветнаестог века (в. Puškar 2008) и након што је понео назив *Франц Јозеф плац*, цео овај јавни простор који је иначе био централно место у граду, добио је додатну идеолошку димензију (Obšust 2017). Централни градски трг, који, по дефиницији и функцији подразумева неограничену јавну употребу и приступ (в. Mihaljević 2010) и има посебан значај у оквиру топографије града, представљао је идеалан простор за пласирање државне идеологије Царевине.

Током друге половине деветнаестог века на појединим фасадама породичних кућа у ужем центру Новог Сада постојали су архитектонски елементи са приметном политичком иконографијом, од којих су се поједини сачували до данас. Посебно је интересантан пример декоративне пластике на фасади једне приватне приземне куће у Улици Петра Драпшина (в. Puškar

⁵ Између осталих иконографских елемената на Стубу светог Тројства, високог 15м, у доњем делу стуба налазили су се ликови из аустријске и мађарске прошлости. Тако су, поред статуе аустријског цара, краља Угарске и Чешке, Леополда I, у оквиру стуба постојали и кипови мађарских краљева Св. Иштвана и Св. Ласла. Кипови ових световних и политичких личности из прошлости, који су јасно наглашавали политичку и идеолошку поруку овог стуба, били су постављени уз статуе Девике Марије, Светих Апостола и Велике св. Терезе. На врху стуба налазила се композиција која приказује Исуса Христа са крстом и Светим Духом, симболички представљеним у форми сунчевих зрака. Стуб св. Тројства је био особени сакрално-идеолошки монумент, којим се наглашавала синтеза прошлости и садашњости, односно сакралног и профаног аспекта власти, као симбола моћи и светости Хабзбуршке монархије (в. Salatić 2010, 89).

2008). Фасада је изведена у стилу провинцијалног неокласицизма скромног квалитета. Медаљон са ликом Фрање Ракоција, сачуван на фронталној фасади, има недвосмислену политичку и идеолошку поруку.⁶ Иако није у питању јавни објекат, већ приватна кућа из деветнаестог века која се налазила у власништву мађарске породице, из поменутог рељефа ишчитавају се јасне идеолошке поруке власника куће, намењене пролазницима и посетиоцима (Obšust 2017a).

Поред наведеног, на ширем подручју града, као и на простору Петроварадина, постоји још неколико монумента који сведоче о пракси комеморације и пласирања идеолошких порука у градском простору током постојања Хабзбуршке монархије.⁷

Одонимија свакако пружа најбоља сведочанства о пракси комеморације на простору историјског језгра Новог Сада док се он налазио у саставу Хабзбуршке монархије. На основу доступних урбанистичких планова из тог доба, може се закључити да су најстарији забележени називи улица били исписани најчешће на мађарском, доста ређе на немачком, а тек у појединим случајевима на српском језику (Obšust 2014). Ипак, у овом периоду, осим неколико изузетака, одоними нису имали политички карактер. Тек од краја деветнаестог и у првој деценији двадесетог века, тј. до окончања

⁶ Изузев на овом објекту, сличан медаљон постоји на фасади још једне зграде у Новом Саду, а може се претпоставити да се некада налазио и на многим другим објектима у граду, с обзиром на то да је у другој половини деветнаестог века постојала тенденција да се лик Фрање Ракоција видљиво поставља на уличним фасадама бројних приватних објеката етничких Мађара који су имали изражене националистичке ставове, односно наглашен национални идентитет. Ова истакнута личност мађарске историје имала је велики симболички значај, јер је Ракоци перципиран као мађарски национални херој, који је подигао устанак против Хабзбурговаца почетком осамнаестог века, када се прогласио за мађарског (угарског) краља. Стога је овај медаљон био мађарски национални симбол и део мађарске културе сећања која је била у супротности са оновременом официјелном културом сећања у Хабзбуршкој монархији. Ипак, у угарском делу монархије, он је свакако могао бити „пожељан“ симбол, пласирано од креатора и носилаца идеја мађарског деветнаестовековног национализма и политичких тенденција које су из њега проистицале (Obšust 2017).

⁷ Овом приликом потребно је указати на два значајна спомен-обележја на простору Петроварадина са јасно назначеном политичком и комеморативном симболиком, као и на један спомен-крст на простору Новог Сада. Прво спомен-обележје је тзв. Крст Еугена Савојског, подигнут 1902. године на брду Везирац у славу победе хришћанске војске над Османлијама у историјски изузетно значајној бици, која се одиграла 1716. године на простору Петроварадина. Друго спомен-обележје налази се изнад колективне гробнице у оквиру Војног гробља у Петроварадину и подигли су га 1850. године припадници 22. пешачког батаљона у спомен погинулим саборцима, односно као знак сећања на страдале официре, војнике и племиће током револуције 1848. и 1849. године. Детаљније о значају ових спомен-обележја у култури сећања Новог Сада, в. Obšust 2017c; в. такође базу података: www.kulturasesanja.com. Поред наведених, потребно је поменути и спомен-крст који се налазио на средишту некадашњег Житног трга, односно на простору данашњег Трга Марије Трандафил. Њега је 1852. године подигла Српска православна црква и имао је функцију спомен-обележја жртвама бомбардовања Новог Сада 12. јуна 1848. године (в. Salatić 2008).

Првог светског рата, улице добијају називе по личностима пре свега из мађарске, тј. угарске прошлости.⁸

Други период: званична култура сећања на простору града у Краљевини Југославији

Распад Аустроугарске након Првог светског рата и формирање Краљевине СХС, консеквентно су узроковали значајне промене у званичној култури сећања на простору Новог Сада, који је постао саставни део новоформираног политичког ентитета, а касније и значајно административно средиште, односно седиште Дунавске бановине. Након 1918. године започео је процес креирања нове културе сећања, засноване на читавом низу новоуспостављених идеолошких и политичких тенденција. Након претходно извршене декомеморације, односно након прочишћавања елемената „непожељне прошлости” и идеолошких симбола противничке аустроугарске стране, побеђене у рату, створени су услови за нову политику званичне комеморације, креиране од стране новоуспостављене идеологије и власти Краљевине СХС.⁹

Новоуспостављене идеолошке матрице у култури сећања на простору Новог Сада, током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, најадекватније се могу пратити у оновременој одонимији, али о њима сведочи и постављање неколико спомен-обележја, пре свега комеморативних крстова, али и других монумента. Међутим, креирању нове културе сећања на простору града предходио је процес декомеморације.¹⁰ Уже градско језгро је,

⁸ У оквиру заоштравања политичке кризе између Краљевине Србије и Аустроугарске, односно недуго пре избијања Великог рата 1914. године, група грађана је Магистрату Новог Сада предала петицију којом се тражило преименовање одређеног броја улица (Пушкар 2008). Потписници петиције су тражили да се нове, као и све битније старе улице, преименују тако да њихови називи симболизују савез Аустроугарске и Немачке. Тако се, између осталог, тражило и преименовање Темеринске, Кисачке и Руменачке улице. Ипак, до преименовања није дошло (Обћуст 2017).

⁹ Формирањем нове државе „троименог народа“, на читавом њеном простору мењају се одоними и називи јавних објеката, граде се нови који добијају идеолошки подобне називе и постављају се споменици са циљем успостављања сећања на хероизам и патњу у Великом рату, али и у Балканским, као и у другим ослободилачким ратовима Јужних Словена. Свакако, процес изградње нове званичне културе сећања није био равномеран у свим деловима новонастале државе и све до 30-их година није био интензиван. Односно, сећање на жртве и хероје Првог светског, Балканских, али и осталих ослободилачких ратова, могло се без проблема успоставити само у појединим деловима нове државе, створене уједињењем различитих, историјски и политички посматрано, комплексних целина. Тек након 1929. године, када је држава „троименог народа“, прерасла, барем у формалном смислу, у државу „једноменог народа“, односно када је Краљевина СХС преименована у Краљевину Југославију, афирмисање заједничке културе сећања добија концизнији, видљив, плански и јасно одређен државни правац, који је произилазио из идеја интегралног југословенства и унитаристичких тенденција монарха и владе у Београду. (в. Рејић 2013, 10–11).

¹⁰ Процес декомеморације се најбоље може сагледати праћењем промена назива улица, али и уклањања појединих објеката на простору града. У том контексту, занимљиво је пратити

иначе, током тридесетих година, претрпело значајна урбанистичка прекомпоновања због пробијања новог булевара према Дунаву и изградње Банске палате. Судаћи према списку градских улица из 1923. године, од 179 постојећих улица, колико их је било на простору града, доминантној већини су промењени називи (в. Рушкар 2008).¹¹ Улице у првим годинама егзистирања Краљевине СХС, добијале су имена по значајним личностима из политичког, друштвеног и културног живота, али и по различитим историјски знаменитим догађајима, првенствено из српске националне и етничке прошлости. Такође, улицама су давани и називи који су асоцирали на прошлост осталих јужнословенских народа и етничких група, али су називане и по знаменитим личностима из историје и културе других словенских народа, које су током прошлости биле повезане са прошлошћу града, али и по онима које нису имале никаквих додирних тачака са Новим Садам (Obšust 2014).

Када је реч о комеморативним споменицима на простору града насталим у међуратном периоду, посебно се издвајају два комеморативна спомен-крста посвећена жртвама и учесницима Првог светског рата.¹²

и оновремену дневну штампу, која се дотичала тема урбанистичких преуређења градских целина, до којих је долазило услед наглог ширења Новог Сада. Тако се, између осталог, могло читати и о уклањању остатака тзв. Црно-жуте монархије. Наиме, на простору Новог Сада и Петроварадина уклоњени су поједини објекти из периода Аустроугарске, приликом рекомпоновања приобалног дела Дунава, тј. рушења и преобликовања појединих делова доњег града Петроварадинске тврђаве. У једном тренутку је чак планирано рушење већег дела комплекса тврђаве, али се ипак од тога одустало, првенствено залагањем пуковника који је био задужен за овај подухват (в. Obšust 2017).

¹¹ Поред промена одонима, такође су промењени и називи појединих градских четврти, нпр. некадашње *Дарњијево насеље* преименовано је у *Адамовићево насеље* (в. Obšust 2014; 2017).

¹² Први крст постављен је у порти Успенске цркве и на његовом постаменту исписан је текст: „За вечни спомен и покој душа погинулима у рату 1914–1918“. Данашња локација овог спомен-крста, није изворна, на њу је премештен касније, док се некада налазио на углу данашње улице Краљевића Марка и Кисачке, испред некадашње Коњичке касарне (Salatić 2010). Прва локација заправо је била рубни део Новог Сада, тј. обод Владичанског насеља, поред чистине која се у градској топонимији звала Мајур. Данас се налази у строгом центру Новог Сада, као кључно место официјалне градске комеморације Првог светског рата, на коме, поводом обележавања 9. новембра (Дана Новог Сада), представници града полагају венце у знак сећања на жртве и победу у Великом рату. Оваква форма комеморације посебно је добила на значају последњих неколико година, а порта Успенске цркве постала је значајно место сећања и место официјалне градске комеморације (Obšust 2017). Други крст лоциран је у порти Алмашке цркве, а на његовом постољу постоји натпис: „За вечан спомен и покој душе погинулима у рату 1914–1918“. Изградњу крста је иницирала и спровела Српска православна црква, у знак сећања на страдале током Првог светског рата, те крст има примарну и јасно одређену комеморативну функцију (Obšust 2017а). Ова локација крста је секундарна, тј. на њу је крст премештен са изворне локације, која се налазила на средишњем делу данашње Партизанске улице, код раскрснице, односно на ћошку са улицом Ђорђа Зличића. Изворно је био постављен на Салајци, на месту које је међу грађанима раније било познато под називом „Капија“. Стара локација била је фреквентна у периоду између два светска рата и представљала „живо место сећања“, нарочито уколико се узме у обзир да је спомен-крст подигнут недуго након окончања Првог светског рата. Својевремено је била и средишње место окупљања и један од

На централном градском тргу у Новом Саду (Тргу Слободе), односно у његовом средишту, 1939. године постављен је монументални споменик Светозару Милетићу, једној од кључних личности покрета за остваривање грађанских права Срба у Хабзбуршкој монархији.¹³ Изузев поменутих

централних јавних простора на Салајци, будући да се радило о широком простору између два реда кућа, у чијем је средишту стајао крст. Стога би се могло условно констатовати да је меморијалан карактер крста на примарној локацији заправо имао секундарни значај, док је примарни значај имао широки плато око крста, као место састајања грађана, место на коме се окупљала локална омладина, простор на коме су се играле тада познате игре, попут *ускокочбиле*, *шапца-лапца* и других, и на коме су се у јутарњим и преподневним часовима окупљали надничари, нудећи своје услуге (Salatić 2010). Тај простор је временом међу житељима постао познат као „Код Крста“, што указује на то да је просторна целина у чијем је средишту постављен крст, заправо била једна од битнијих тачака оновременог урбаног идентитета Новог Сада. Спомен-крст је представљао неку врсту просторног маркера, што је, у неку руку, потискивало његову иницијалну симболичку димензију као меморијала, али истовремено је, с обзиром на фреквентност саме локације, добијао на значају (Obšust 2017a). Простор „Код Крста“ је у себи обједињавао примарну функцију значајног јавног простора као саставног дела урбаног идентитета Салајке и Новог Сада, као целине, са далеко слабије наглашеним секундарним меморијалним карактером ове локације као места сећања. Урбанистичким променама градске топографије, односно овог дела Новог Сада, али и из идеолошких разлога, након Другог светског рата крст је премештен у порту Алмашке цркве (Obšust 2017a). Измештањем крста и слабљењем значаја наратива о Првом светском рату, како због временске дистанце, тако и због комплексних друштвених и политичких тенденција након Другог светског рата, ово спомен-обележје, као и остали споменици на простору града посвећени Првом светском рату, престало је да има значај живог места сећања. У савремено доба, овај крст, као и други спомен-крст који се налази у порти Успенске цркве у Новом Саду, у значајној мери су ишчезли из меморије града и немају значај активних места сећања, али свакако и даље у извесној мери представљају локације официјалне градске комеморације, као и просторе битне за локалне црквене општине Српске православне цркве у Новом Саду (Obšust 2017a). Детаљније о значају ових крстова у контексту културе сећања Новог Сада, в. одреднице „Спомен-крст у порти Алмашке цркве“, и „Спомен-крст у порти Успенске цркве“ у бази података на: www.kulturasecanja.com.

¹³ Постављање овог монумента од бронзе, високог око пет метара, чији је аутор Иван Мештровић, представљало је одавање почasti и поступак државне комеморације Краљевине Југославије личности која је једно време обављала функцију градоначелника Новог Сада, али и која је својим деловањем у значајној мери допринела учвршћивању српског националног идентитета на простору Хабзбуршке монархије и остваривању њихове жеље да добију пуну политичку и културну независност. Са бочне стране споменика налази се здање некадашњег лукзусног хотела „Гранд хотел Мајер“, у коме је 25. новембра 1918. године одржана Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је прогласила присаједињење Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији, у чијем су склопу ови простори касније ушли и у састав новостворене Краљевине СХС. Споменик Светозару Милетићу поред овог здања представља јединствено место сећања које има наглашени како градски, тако и национални историјски значај. Након капитулације Краљевине Југославије 1941. године, споменик је уклоњен одлуком мађарских окупационих власти, да би, након ослобођења Новог Сада 1944. године, био враћен на оригиналну локацију и постављен на нови, виши и монументалнији постамент, израђен од сивог мермера. Касније, 1951. године, академски вајар Павле Радвановић, уклесао је на две стране постамента текст: „Светозар Милетић 1826–1901“ и „рад Ивана Мештровића 1939“ (в. Обшуст 2017; такође одредницу „Место сећања на Велику народну

спомен-крстова и одонимије са симболичком, идеолошком функцијом у међуратном периоду, на ширем подручју Новог Сада постоји још неколико спомен-обележја, која симболизују званичну политику комеморације у периоду постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије.¹⁴ Такав спомен-крст, подигнут у сврху репрезентације тадашње владајуће идеологије, у служби националне идеје и стварања политичке митологије, лоциран је и на простору тзв. Видовданског насеља (Obšust 2017a). У склопу комплекса Војног гробља у Петроварадину, као и на Успенском гробљу у Новом Саду, и данас постоје два слична спомен-обележја у форми руског православног осмокраког крста, која су посвећена преминулим руским војницима заробљеним у Првом светском рату (в. Salatić 2010).¹⁵ На крају, поред постојећих елемената културе сећања у вези са комеморацијом жртава из Првог светског рата, која је била наглашена током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, треба поменути и један атипичан пример, који није настао у склопу званичне државне културе сећања тог доба, већ је посвећен војницима јеврејског порекла и значајан је за јеврејску етничку заједницу која је живела на простору Новог Сада (Obšust 2017a).¹⁶

скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату Бачкој и Барањи у Новом Саду“ у бази података: www.kulturasecanja.com.

¹⁴ Посебно се издвајају два спомен-обележја која се налазе у Петроварадину, којима се такође комеморишу жртве из Првог светског рата, као и славенофилске и јужнословенске идеје Соколског удружења у Петроварадину. Детаљније о овим спомен-обележјима, в. одреднице „Спомен-обележије у Петроварадину посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату“ и „Спомен-обележије на Петроварадинској тврђави посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату“ у бази података: www.kulturasecanja.com. За пропагирање идеологије југословенске монархије у контексту обележавања сећања на Први светски рат, односно на дан уласка српске војске у Нови Сад, посебно је значајна спомен-плоча на Београдској капији у субурбиуму Петроварадинске тврђаве (в. одредницу „Спомен-плоча на Београдској капији посвећена уласку српске војске у Нови Сад“ у бази података: www.kulturasecanja.com).

¹⁵ Опширније о значају ова два спомен-крста у контексту колективне меморије града, в. одредницу „Спомен-обележија посвећена руским војницима страдалим у Првом светском рату на Транцаменту и на Успенском гробљу“ у бази података: www.kulturasecanja.com.

¹⁶ На једном од унутрашњих зидова капеле која се налази у склопу Јеврејског гробља у Новом Саду постављена је мермерна плоча са именима сахрањених војника у Првом светском рату који су служили у Аустроугарској војсци, као и са именима преминулих руских заробљеника јеврејске националне припадности. Овај пример је интересантан не само са аспекта неговања сопствене културе сећања јеврејских становника Новог Сада, већ и стога што је на овој комеморативној плочи превасходно истакнута етничка припадност погинулих и преминулих војника јеврејске националне припадности тиме што су се на њој заједно нашла имена војника који су се борили на супростављеним странама у Првом светском рату (в. Obšust 2017a; такође Salatić 2010).

Трећи период: званична култура сећања на простору града током окупације

Након капитулације Краљевине Југославије 1941. године, дошло је до драстичних промена културе сећања и комеморације. Током окупације, на простору Новог Сада, а посебно у Петроварадину, не само што је, променама назива улица и јавних институција, извршена темељна декомеморација, него су и физички уклоњена, односно уништена поједина спомен-обележја која су окупаторске власти сматрале непожељним.¹⁷

Четврти период: званична култура сећања на простору града током социјализма

Након окончања Другог светског рата и консолидовања Федеративне Народне Републике Југославије, извршена је темељна декомеморација и брисање свих материјалних сведочанстава идеологије окупационих власти. Уједно, уклоњени су или измењени и сви елементи културе сећања на монархистички и политички систем Краљевине Југославије, који су успели да опстану током периода окупације.¹⁸ Социјалистички период на простору Новог Сада могуће је поделити на два раздобља – од ослобођења до 1948, односно до резолуције Информбироа, и од 1948. године до распада СФРЈ. Промене културе сећања на простору града биле су потпуне и рефлектовале су се вишеструко одмах након ослобођења и успостављања политичког ентитета ФНРЈ. Новоуспостављеном комунистичком режиму био је неопхо-

¹⁷ Потребно је напоменути да, иако је промена одонимије на простору Новог Сада током окупације од стране Хортијеве Мађарске била темељна, уклоњен је само споменик Светозару Милетићу са централног градског трга. Међутим, он није девастиран, као што је то био случај са спомен-обележјима на простору Петроварадина који се налазио у саставу НДХ, где је процес декомеморације и девастације споменика изграђених током Краљевине био темељан. Промена идеолошког обрасца, а у склопу њега и културе сећања, на простору Новог Сада највидљивија је у темељној промени одонимије и назива јавних простора и државних институција, тј. у оквиру потпуне декомеморације предходног идеолошког система Краљевине Југославије и формирања симбола нове, националистички и иредентистички мотивисане великомађарске идеологије (Obšust 2017a). Промене одонимије подразумевале су скидање табли са називима улица на српском језику и постављање нових, које су носиле нове називе исписане на мађарском језику. У том правцу, одмах након окупације, појединим улицама су враћени називи које су имале до 1918. године, те се, у зависности из које се визуре посматра, ова пракса може перципирати и као поновна комеморација. Међутим, највећи број улица на простору Новог Сада добио је потпуно нове називе, који су рефлектовали оновремене политичке и пропагандне тежње фашистичке Мађарске. Тако је велики број нових одонима наглашавао савез Мађарске са националсоцијалистичком Немачком и фашистичком Италијом (в. Obšust 2017a; такође Puškar 2008).

¹⁸ Одређена тенденција маргинализовања некадашњих спомен-обележја, у односу на новостворена, која су комеморизовала НОБ, приметна је и на простору Новог Сада и Петроварадина, о чему сведоче и два спомен-обележја која су до тренутка окупације егзистирала у Петроварадину (в. Obšust 2017a).

дан чврст интегративни фактор за пласирање пропаганде и промовисање сопствене идеологије (Обшуст 2017а). Нове власти су, према својим потребама, реинтерпретирале наслеђе националних прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеле на простору нове државе да би дале легитимитет сопственој владавини.¹⁹

У првом периоду постојања нове државе ФНРЈ, од 1945. до 1948. године, односно до разлаза са Совјетским савезом након блокаде Информбироа, политика комеморације је наглашавала нераскидиву везу југословенских партизана и припадника Црвене армије у борби против немачких и италијанских окупатора (Обшуст 2017а). У овом периоду, креиране су идеолошке премисе које су се одражавале у култури сећања и које су наглашавале политичку повезаност ФНРЈ и СССР-а.²⁰ Након дистанцирања југословенске државе од земаља комунистичког лагера, долази до значајних

¹⁹ Модификације у интерпретацији прошлости одвијале су се у складу са комунистичком идеологијом, при чему су, као главни интегративни елемент у формирању пропаганде и нове званичне, тј. државне културе сећања, успостављени нови политички митови. Круцијалну улогу је имала митизација оружане народносолободилачке партизанске борбе против окупатора, али и мит о класном непријатељу. Успостављање оваквих идеолошких премиса захтевало је коришћење културног и уметничког наслеђа претходних периода, те су тако, за стварање нове културе сећања, носиоци комунистичког режима, између осталог, користили елементе наслеђа из еманципаторских покрета јужнословенских народа током деветнаестог и двадесетог века, али и поједине сегменте прошлости које су црпели из класичних дела о класној борби радничке класе. Детаљније о значају југословенских споменика социјалистичке Југославије, као и о конструисању официјалне културе сећања у овом периоду, в. у: Franković 1966, 17–24; Baldani 1977; Pejić 2013, 10–11; Schrader 2013, 6–7; Bergholz 2007, 61–82; Обшуст 2017б и Musabegović 2013, 18–19.

²⁰ Политичке измене културе сећања у овом периоду на простору Новог Сада једино је могуће пратити у одонимији. Након успостављања ФНРЈ, скинуте су све табле са називима улица који су, у време окупације, били исписани на мађарском језику. Међутим, улицама најчешће нису враћени називи које су носиле пре периода Другог светског рата, већ су улице именоване у складу са идеологијом нове југословенске државе. Тако су све централне градске улице и тргови који су пре рата носили називе по припадницима династије Карађорђевић добили нове називе, чиме је извршена темељна декомеморација монархистичког политичког система Краљевине Југославије. Уместо њих, ове улице су добиле имена по водећим личностима нове југословенске државе и комунистичког покрета, као и називе који су се односили на водеће личности политичког руководства СССР-а (Обшуст 2017а). Новоуспостављена комунистичка власт не само што је извршила декомеморацију симбола окупационе власти, већ је и темељно демонтирала елементе идеолошког система Краљевине Југославије. Овим поступцима уједно је започео период конструисања нове званичне културе сећања на простору града, која је, уз различите осцилације, трајала све до распада СФРЈ, односно до пада комунистичког режима. Између осталих, промењени су називи следећих улица: предратни Булевар краљице Марије преименован је у Булевар Црвене армије, Улица Краља Петра I преименована је у Улицу маршала Тита, Трг кнегиње Зорке добио је назив Трг Тозе Марковића, Улица краља Александра преименована је у Стаљинову итд. (в. Puškar 2008). Иако је већина улица преименована одмах након ослобођења, треба нагласити да је формализација нових назива озваничена одлукама градских власти током 1946. године (в. Puškar 2008; Обшуст 2017а).

промена у градској одонимији, што је била последица изражених политичких тензија између СССР-а и ФНРЈ.²¹

Убрзаним ширењем Новог Сада, које је кореспондирало са наглашеним позитивним миграционим салдом и демографским растом, као и са стварањем нових урбаних насеља у оквиру града, и било праћено развојем градске инфраструктуре, формиран је читав низ од више десетина нових улица, које су добијале имена у складу са оновременим политичким идеолошким дискурсом.²²

Поред одонимије, у контексту стварања нове културе сећања на простору града, посебно је значајно, ако не и круцијално место заузимало глорификовање личности Јосипа Броза Тита.²³ Поред наведеног, током читавог периода социјализма, на простору Новог Сада и Петроварадина је постављено неколико десетина спомен-плоча на различитим објектима који су били места значајних догађаја у вези са Народноослободилачком борбом или са личностима које су одговарале оновременој комунистичкој идеологији или

²¹ Промењена је већина назива улица који су означавали јединство између ФНРЈ и СССР-а. Тако је нпр. улица која је носила назив по Стаљину, преименована најпре у Улицу Александра Ранковића, да би јој нешто касније опет био промењен назив у Улицу народних хероја, који је носила до краја периода социјализма. Такође, Руска улица, која је исти назив носила и у периоду између два светска рата, преименована је у Русинску (в. Puškar 2008; такође Обштуст 2014). Након разлаза руководства комунистичких партија СССР и ФНРЈ 1948. године, преименоване су скоро све улице које су носиле називе који су асоцирали на блискост са Русима и Совјетима. Такође су преименовани и поједини објекти, на пример, чувена градска кафе-посластичарница *Москва*, која је тај назив носила од национализације 1945. године, 1948. године је преименована у кафе-посластичарницу *Загреб* (Обштуст 2017а).

²² Иако, у суштини, током читавог социјалистичког периода није долазило до битнијег одступања праксе именовања улица каква је постојала од 1948. године, услед интензивног развоја града долазило је до преименовања, као и до нових именовања, односно постојали су поједини примери декомеморације и комеморације унутар постојећег идеолошког дискурса. Како се град развијао, бројне улице су добијале називе према значајним личностима, попут бројних југословенских писаца, културних делатника, научника, подобних личности из српске националне историје итд. Такође, улице су добијале називе према појединим истакнутим страним личностима, као што су Јурије Гагарин и многи други. Ипак, као што је поменуто, у новоуспостављеном идеолошком спектру и култури сећања постојале су извесне интерне модификације, које су се одражавале у одонимији града. На пример, улице које су од краја четрдесетих година носиле имена водећих живих личности КПЈ, попут Едварда Кардеља и Александра Ранковића, преименоване су 1954. године (в. Puškar 2008; такође Обштуст 2014; 2017).

²³ По Јосипу Брозу Титу именована је централна градска улица, као и новосаграђени друмско-железнички мост који се на њу надовезивао. Такође, током читавог периода социјализма, на истакнутим местима у граду постојали су уочљиви плакати и постери са ликом Тита, док је на бедемима Петроварадинске тврђаве, на најуочљивијем месту, које се види са новосадске стране реке, постојао натпис „Наш Тито“. Након смрти Јосипа Броза, до краја осамдесетих година двадесетог века, у различитим деловима града су постојали различити симболи који су глорификовали „неприкосновеног вођу“ југословенске државе (Обштуст 2017а). Детаљније о формирању специфичног „култа“ Јосипа Броза Тита у контексту комунистичке идеологије СФРЈ, в. Рејић 1999, 107–155.

нису битно одступале од ње. Подизање комеморативних и других плоча најчешће су иницирале локалне ветеранске организације под окриљем СУБНОР-а, који је, у извесном смислу, представљао кровну институционалну организацију за обликовање културе сећања на целом простору СФРЈ (Обшуст 2017б). Постављање читавог низа комеморативних и других спомен-плоча, поред именовања градских јавних површина, имало је круцијалну улогу у обликовању специфичне културе сећања на простору града.

Упркос томе што на простору града и његове околине постоји још неколико спомен-обележја која су представљала и још увек представљају места официјалне градске комеморације догађаја из Другог светског рата, с обзиром на лимитирани опсег текста, навешћу само неколико кључних монумента, попут Споменика Новосадском партизанском одреду,²⁴ Спомен-гробља палих бораца Народноослободилачког рата 1941–1945. године,²⁵ Алеје народних хероја и истакнутих револуционара, као и Алеје са гробницама народних хероја (в. Обшуст 2017а). Поред наведених, истичу се Споменик жртвама фашистичког терора²⁶, као и монумент Породица.²⁷

²⁴ Споменик је подигнут 1971. године, у апстрактној форми, од бетона и опеке. На споменик су, од његовог откривања, сваке године на годишњицу ослобођења Новог Сада, као и на Дан победе над фашизмом, челници градских власти полагаали венце, уз пригодне комеморативне церемоније.

²⁵ Спомен-гробље формирано је на простору централног Градског гробља у Новом Саду, 21. октобра 1984. године, и заузима правоугаону површину, издељену на неколико засебних поља која симболизују године, односно месеце рата, распоређене хронолошки. На сваком од поља, која су међусобно издељена, налази се низ апстрактних скулптура од мермера, висине око 90 цм, на којима су уклесана имена, презимена, године рођења и смрти палих бораца. У оквиру ове меморијалне целине сахрањени су посмртни остаци учесника НОР-а, који су пренети са старих новосадских гробаља, и постављено је укупно 286 апстрактних скулптура (спомен-обележја) погинулих. Додатно је на централном монументу, подигнутом у оквиру споменичког комплекса, уклесано још 538 имена погинулих бораца чији се посмртни остаци не налазе у оквиру ове меморијалне целине. Уписивањем имена погинулих бораца који су сахрањени на старим гробљима Новог Сада, симболички је евоцирана успомена на њих као на жртве, страдале у борби против фашизма. Централни монумент у оквиру спомен-комплекса изведен је у апстрактној форми, од камених блокова висине око 3 метра, који симболизује „нишан и браник слободе“, односно „револуционарни пут“ који су током година и месеци трајања НОР-а, следили његови учесници. Централно спомен-обележје, заједно са осталим скулптурама и поплочаним стазама од гранитне коцке дуж читавог комплекса, заправо чине јединствен монумент, тј. меморијални комплекс са особеном идеолошком поруком. Основно поље и поља унутар њега, која симболизују револуцију од почетне до крајње тачке, издељени су поплочаним површинама које се простиру дијагонално по стази која води кроз спомен-гробље, и намењене су одговарајућим ритуалима комеморације. Целокупна површина меморијалног комплекса заправо чини амбијенталну целину коју, поред апстрактних камених скулптура, допуњује зеленило, те је цео меморијал изузетно добро уклопљен у околину (в. Обшуст 2017а).

²⁶ Ово спомен-обележје у склопу Јеврејског гробља било је, током периода постојања СФРЈ, једно од два главна споменичка обележја на простору Новог Сада посвећена цивилним жртвама страдалим у Другом светском рату. Овај споменик, заједно са монументом „Породица“, посвећеном жртвама Новосадске рације, имао је истакнути значај

Два главна јубилеја, прослављана читавим низом манифестација на простору града током периода постојања ФНРЈ и СФРЈ, били су Дан победе над фашизмом, 9. маја и Дан ослобођења Новог Сада, 23. октобра. Временом је успостављено и обележавање Међународног дана Холокауста, као и дана када су окупатори депортовали новосадске Јевреје у концентрационе логоре смрти.²⁸ Чланови СУБНОР-а су полагали венце и на читав низ спомен-плоча на простору града.

Овом приликом су сагледани само кључни елементи културе сећања на простору Новог Сада, стога што би детаљније разматрање појединачних просторних целина превазилазило обим овог рада, јер по својој комплексности представља тему за посебну анализу. Култура сећања као друштвени феномен који, између осталог, обухвата и истраживања рецепције, тј. прихватања званичних модела културе сећања од стране посматрача, односно становника града као „потрошача сећања“, у прошлости и садашњости, у потпуности превазилази намеру овог текста да се сачини само најосновнији, хронолошки, преглед званичне меморије и културе сећања на простору Новог Сада.

Литература

- Azaryahu, Maoz. 1990. “Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945–1947.” *History and Memory* 2(2): 32–53.
- Azaryahu, Maoz. 1992. “The Purge of Bismarck and Saladin: The Renaming Streets in East Berlin and Haifa, a Comparative Study in Culture Planing.” *Poetics Today* 13(2): 351–367.
- Azaryahu, Maoz. 1997. “German Reunification and The Politics of Street Names: The Case of East Berlin.” *Political Geography* 16(6): 479–493.
- Baldani, Juraj. 1977. *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: Spektar.

као место официјелне комеморације представника града (в. одредницу „Место комеморације жртвама холокауста на Јеврејском гробљу“ у оквиру базе података: www.kulturasecanja.com).

²⁷ Посебан комеморативни значај у култури сећања на простору града, током социјализма, као и данас, има централни споменик посвећен жртвама Новосадске рације, који се налази на Кеју жртва рације. Новосадска рација представља најтрагичнији и најтрауматичнији догађај у прошлости Новог Сада, па је, самим тим, место комеморације на којем је 1971. године постављен монумент „Породица“, најзначајније место сећања на простору града. Овај монумент и комеморативан назив улице Кеј жртва рације, која се протеже дуж обале Дунава чине комеморативну целину (в. одредницу „Обала Дунава као кључно место сећања и симболична локација комеморације жртва Новосадске рације“, у оквиру базе података: www.kulturasecanja.com).

²⁸ Опширније о значају социјалистичких манифестација на простору Новог Сада в. Ćirković Prodanović, Petrović & Subić 2013; Katić 2019.

- Bergholz, Max. 2007. "Among Patriots, Cabbage, Pigs, and Barbarians: Monuments and Graves to the People's Liberation War, 1947–1965." *Godišnjak za društvenu istoriju* XIV(1–3): 61–82.
- Bobić, Miloš. 2003. „Arhitektura i diktatura.“ *Vreme*, 2 oktobar. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864> (pristupljeno 21. novembra 2019).
- Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada: Političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ćirković Prodanović Dragana, Ivana Petrović & Jelena Subić. 2013. *Praznici i kultura sećanja*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine.
- Franković, Eugen. 1966. „Javnost spomenika.“ *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 2: 17–24.
- Katić, Dragana. 2019. „Uputstvo za proslavu Prvog maja Agitprop komisije Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu.“ *Mapiranje mesta sećanja i kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/proslavaprvojmaja/> (pristupljeno 1. novembra 2019).
- Ličina Ramić, Aida. 2018. „Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba.“ *Portal hrvatske historiografije*. <http://www.historiografija.hr/?p=9945> (pristupljeno 2. oktobar 2019).
- Mihaljević, Vera. 2010. „Studija javnih prostora.“ *Magazin INFO* 28/29: 3–44.
- Mirosavljević, Jovan. 1998. *Novi Sad – Atlas ulica*. Novi Sad: Prometej.
- Musabegović, Senadin. 2013. „Simboličko značenje spomenika u Bosni i Hercegovini.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Pfeifer Christian, 18–19. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Nora, Pierre. 1989. "Between Memory and History: Les Lieux des Mémoire." *Representations* 26: 7–24.
- Nora, Pierre. 2006. „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta.“ U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Maja Brkljačić & Sandra Prlenda, 21–43. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Obšust, Kristijan. 2014. „Odonimi Novog Sada: kratak pregled imena ulica u kontekstu istorijskog pamćenja i kolektivne memorije grada.“ *Mapiranje mesta sećanja i kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/odonimi-novog-sada-kratak-pregled-imena-ulica-u-kontekstu-istorijskog-pamcenja-i-kolektivne-memorije-grada/> (pristupljeno 29. novembra 2018).
- Obšust, Kristijan. 2017a. „Promenljivo lice sećanja grada: Ukratko o nastanku i razvoju kulture sećanja kao i o pojedinim aspektima promena u zvaničnoj

- kulturi sećanja na prostoru Novog Sada i Petrovaradina.“ *Kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/promenljivo-lice-memorije-i-secanja-grada-ukratko-o-nastanku-i-razvoju-kulture-secanja-ka-i-pojedinim-aspektima-promena-u-zvanicnoj-kulturi-secanja-na-prostoru-novog-sada-i-petrovaradina/> (pristupljeno 1. oktobar 2019).
- Obšust, Kristijan. 2017b. „Pojedini aspekti ideološke pozadine zvanične kulture sećanja tokom postojanja FNRJ i SFRJ.“ *P.U.L.S.E. Internet magazin za umetnost i kulturu*. 18 april. <https://pulse.rs/pojedini-aspekti-ideoloske-pozadine/> (pristupljeno 29. novembra 2018).
- Obšust, Kristijan. 2017c. „Istorijska groblja Novog Sada i Petrovaradina kao prostori sećanja.“ *Kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/istorijska-groblja-novog-sada-i-petrovaradina-ka-prostori-secanja/> (pristupljeno 13. oktobra 2019).
- Pejić, Bojana. 1999. “‘Tito’ or the Iconization of an Idea.” In *Novo čitanje ikone*, ed. Dejan Sretenović, 107–155. Beograd: Geopoetika.
- Pejić, Bojana. 2013. „Jugoslovenski spomenici: Umetnost i retorika moći.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Christian Pfeifer, 10–13. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Puškar, Vojislav. 2008. *Priče varoških ulica*. Novi Sad: Prometej.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radović, Srđan. 2017. „Identiteti i pamćenje u javnom prostoru: odonomastika Novog Sada od austrougarskog do jugoslovenskog grada.“ U *Kultura sećanja na Vojvodanskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, 201–220. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Salatić, V. Dušan. 2010. *Krstovi Novog Sada i Petrovaradina*. Novi Sad: Prometej.
- Salatić, V. Dušan. 2013. *Novosadske kapele*. Novi Sad: Prometej.
- Schrader, Lutz. 2013. „Spomenici i politika identiteta na zapadnom Balkanu.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Christian Pfeifer, 6–9. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).

Интернет извори

- Kultura sećanja Novog Sada. www.kulturasecanja.com (pristupljeno 3. novembra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020